Özşahin, M. (2024). Tatar ve Başkurt söz yapımında yeni bir birleşik ek: +lıklı / +lĕklĕ.
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten, *78* (Aralık), 43-70. https://doi.org/10.32925/tday.2024.119

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI Belleten

Sayı: 78 (Aralık) 2024 s. 43-70, TÜRKİYE
DOI: 10.32925/tday.2024.119
Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 22.03.2024 Kabul Tarihi: 06.09.2024

Tatar ve Başkurt Söz Yapımında Yeni Bir Birleşik Ek: +lıklı / +lĕklĕ

Murat ÖZŞAHİN*

Özet

Söz yapımının fonetik, morfolojik, söz birleştirme, söz gruplarının birleşik söze evrilmesi, ek yardımı ile birleşik sözlerin oluşumu, tür ve işlev değişikliği, kısaltmalar gibi çok çeşitli yolları vardır. Türk dilinin yapısı gereği bunların en aktif olanı ise şüphesiz morfolojik yoldur.

Ekler, frekanslarına göre üretken, az üretken veya ölü olarak sınıflandırılırlar ve gramerlerimizde ya alfabetik ya da frekansları bakımından sıralanırlar. Frekansları dışında yapı bakımından da eklerin çeşitli tasnifleri vardır. Bunlar, en temelde basit ve birleşik ekler olarak tanımlanırlar. Birleşmelerinin ne zaman gerçekleştiği tam olarak belirlenemeyen birleşik eklerin genel olarak yazı dili tarihinin ilk ve orta dönemlerinde oluştuğu ifade edilir. Ancak bu durum, dilin sürekliliği bağlamında içinde bulunduğumuz zamanın dilin var oluş süreci olarak kabul edilmediğinin de bir göstergesidir. Hâlbuki ek birleşmeleri, bu devamlılık içerisinde yakın dönemde de meydana gelebilir. Bu makale, bir ek birleşmesinin birkaç yönden karşılaştırmalı olarak nasıl tespit edilebileceğine dair yöntem ortaya koymayı hedeflemektedir. Tatar ve Başkurt edebî dillerinde tespit edilen ve insana dair nitelikleri ifade etme işleviyle kullanılan *+lIklI (+lIk*+lI) ekinin varlığına işaret edilmektedir. *+lIk* ekinin başka eklerle birleşerek yeni biçimler meydana getirdiğini gösteren örnekler farklı çalışmalarla da ortaya koyulmuştur. Çalışma sırasında tercih edilecek terimde ortaya çıkabilecek belirsizliğin önüne geçmek amacıyla birleşik ek, ek kalıplaşması, ek yığılması terimlerinin kapsamı üzerine düşüncelere yer verilmiştir. Bu düşünceler ışığında *+lIklI* eki, birleşik bir ek olarak tanımlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tatar, Başkurt, birleşik ek, ek birleşmesi, isim yapımı

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, ROR ID https://ror.org/03a1crh56
mozsahin35@hotmail.com, https://orcid.org/0000-0003-2135-0985

A New Compound Suffix in Tatar and Bashkir Word Derivation: +lıklı /+lĕklĕ

Abstract

There are many ways to derive words, such as phonetical, morphological, word combination, the evolution of word groups into compound words, formation of compound words with the help of suffixes, changing of type and function, and abbreviations. The most active of these is undoubtedly the morphological way due to the structure of the Turkish language. Suffixes are classified as productive, less productive or dead in each period according to their frequency and are listed alphabetically or by frequency in our grammar studies. Apart from their frequency, there are various classifications of suffixes in terms of structure. They are basically defined as simple and compound suffixes. It cannot be determined precisely when compound suffixes were formed. It is generally thought that these occurred in the early and middle periods of the Turkish language history. However, in the context of the continuity of the language, this situation is also an indication that the current time is not accepted as the process of the existence of the language. In contrast, the suffix combinations may also occur in the recent period within this continuity The study points out the existence of the +lIklI (+lIk+lI) suffix, which is detected in Tatar and Bashkir literary languages and used to express human qualities. Examples showing that the suffix +lIk forms new forms by combining with other suffixes have also been presented in different studies. This article aims to reveal a method for detecting a suffix combination comparatively from several aspects.

Keywords: Tatar, Bashkir, compound suffix, suffix combination, noun formation

Dil tarihi, dillerin söz dizimi, çekim usulleri üzerine orijinal veya bir başka dilin gramer anlayışından hareketle ortaya çıkan fikirler ve eserlerle doludur. Dilin söz varlığının kaydedilmesi, iletişim odaklı bir boyut oluşturur ve hem dönemi hem de günümüz için standart kabul ettiğimiz şekilleri belirler. Bu standartların sonucu olan söz varlığı, dilin çekim, yapım ve söz dizimi-nin çıktıları olarak tarihî ve çağdaş sözlüklerde muhafaza edilmektedir. Ses biriminin kalıplaşmış anlam yükleri temelinde dilin çekim, yapım ve dizim usulleri ile şekillendiğini ve tüm işleyişini, varlığını bu üçayağın sağladığı standart anlamlara borçlu olduğunu görebiliriz. Dil bilgisinin her alanı, bu dil içi öğelerin birbirileri ile olan ilişkilerini taşıyan sistematik sahalar olarak modern dil biliminin doğuşuna kadar gittikçe artan merakları kendine çekmeyi başarabilmiştir.

Bu yazıdaki ilgimiz, dilin yapım usulüne yöneliktir. Elbette söz yapımının *fonetik, morfolojik, söz birleştirme, söz gruplarının birleşik söze evrilmesi, ek yardımı ile birleşik sözlerin oluşumu, tür ve işlev değişikliği, kısaltmalar* gibi çok çeşitli yolları vardır.[1] Türk dilinin yapısı gereği bunların en aktif olanı ise şüphesiz morfolojik yoldur. Ekler yardımıyla yeni sözlerin türetilmesi, gramerlerimizin en kapsamlı bölümlerini teşkil eder; hatta kimi geleneksel gramerlerde morfolojik söz yapımı dışındaki diğer yollardan hiç söz edilmez.

Gramer çalışmalarda ekler; ses özellikleri[2], kullanım sıklıkları[3] ve yapısal durumları[4] ile tasnif edilirler.[5] Yapısal açıdan ekler, basit veya birleşiktir[6]. Hem basit hem de birleşik ekler, Türk dilinin yazılı tarihi boyunca izlenebilmektedir (krş. Keskin, 2020). Ekler ve ekler arasındaki ilişkiler, Türk dili uzmanlarınca tarihsel olarak değerlendirilmektedir ve tüm bu ek birleşmelerinin tarihî metinlerdeki varlığına dayanarak -birleşmelerin kesin tarihi belirlenemese de- özellikle gramerleşmenin dilin tarihsel dönemlerinde teşekkül ettiği kanısına ulaşılmaktadır (krş. Lehmann 2002). Daha açık bir ifade ile Türk dili tarihi açısından çağdaş dönemin başlangıcı olarak kabul edilen XIX. asrın ikinci yarısından sonra bir ek birleşmesinin olup olmadığı belirsiz kalmıştır. Hâlbuki dilin canlılığı ve buna bağlı olarak sürekli evrimi, söz konusu birleşmelerin

1 Bu konuda Brinton ve Traugott'un oluşturduğu tasnif; söz yapımının olağan süreçleri (birleşikler, türetme, dönüştürme, kırpma ve söz eksiltme, harmanlama, örnekseme, kısaltma söz, anlam aktarması, kök yapımı, üstdilsel atıf), kurumsallaşma, birleşme / kaynaşma biçimindeki sözler (dizim, karmaşık>basit leksem, içe çekilme, deyimleşme ve nedenlilik), özerlikteki artış olarak sözcükleşme gibi başlıklar altında verilmiştir (Brinton ve Traugott, 2005, s. 32-61; aktaran Güzel, 2013, s. 83-85).

2 Korkmaz, eklerin çok şekilliliği için bir kural ortaya koyar. Buna göre; 1. tek ünsüzden ibaret ekler 2. Geniş ünlü taşıyan, ancak eklendiği kelimede kök-ek arasında bir ünsüz değişmesi söz konusu olmayan ekler 3. Ön veya iç sesteki ünlüsü dar olup da iç seste ünsüz değişmesi söz konusu olmayan ekler ile ünlüsü geniş olup da iç seste ünsüz değişmesine uğrayan ekler 4. Ünlüsü dar olup iç seste kök-ek arasında ünsüz değişmesine uğrayan eklerin sahip olduğu şekil sayılarını verir (2003, s. 17).

3 Bunlar, canlı ve ölü olarak tasnif edilen eklerdir (krş. Korkmaz, 2003, s. 19-20).

4 Yapısal durumları, eklerin kökeni çerçevesinde bir anlam ifade etmez. Eklerin köken incelemeleri, muhakkak ki yer yer kurgusaldır. İfade edilmek istenilen ise dil tarihi boyunca herhangi bir birleşmeye uğrayıp uğramamasıdır. Kimi ek birleşmelerinin her iki unsuru müstakil bir görevle kullanılırken kimilerinin tek unsurunun bir görev taşıdığı görülür.

5 Ahanov, dil verilerine dayanarak sözlerdeki anlam ilgisinin ekler için de söz konusu olabileceğini belirtir. Buna göre *eş adlı ekler, çok görevli ekler, eş görevli ekler, karşıt görevli ekler* şeklinde bir başka tasnif daha ortaya koyar (2008, s. 280-290).

6 Dil çalışmalarında yapı bakımından ekler, genel olarak basit ve birleşik şeklinde sınıflandırılırlar. H. İbrahim Delice ise üçüncü bir grup olarak "birlikte ek" terimini ileri sürer ve *ol-**DU** ol-**ACAK,** gel-**Dİ** gel-**ELİ**; yedi-**DEN** yetmiş-**E,** boy-**LU** boy-**UNCA*** vb. örnekleri birlikte ek olarak tanımlar: bk. H. İbrahim Delice (2014). *Türkçenin Ekleri Yapı Açısından Nasıl Sınıflandırılmalıdır?,* VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi 30 Eylül-4 Ekim 2013 Bildiri Kitabı, İstanbul.

veya tarihsel addedilen başka durumların sadece çok eski dönemlerde değil, yeni veya yakın dönemlerde de gerçekleşebileceğini düşünmemizi gerektirir. Gramer gelişimi bir son noktaya sahip değildir; bu süreç, yeniden yaratımın sürekli tekrar ettiği bir süreçtir ve dillerde bu tekrarlamaları üstlenecek koşullar her zaman vardır (Gökçe 2013, s. 23). Bu konuda Bogoroditskiy'nin "genişlemiş son ekler, daha yaygın olanlara kıyasla dilin daha geç dönemlerinde oluşmuştur" (1935, s. 101) ifadesi de yakın dönemde teşekkül edecek ek birleşmeleri fikrini nispeten destekler.

Eklerin bu genişlemesi; gramerlerimizde ek kalıplaşması, ek birleşmesi/birleşik ek veya ek yığılması gibi terimlerle ifade edilmektedir. Ancak bu üç terim, aynı türden bir genişlemeyi ifade etmeyip farklı türden genişlemelerin ifadesi olmalıdır. İlgili bu yazıda da tercihlerimizin daha açık anlaşılması için Tatar ve Başkurt yazı dillerinde bir ek birleşmesi olarak ele alınan *+lıklı/+lĕklĕ* biçim birimi hakkında değerlendirmeler sunmadan önce bu terimsel bulanıklığı gidermek gerekmektedir.

Ek Yığılması, Ek Kalıplaşması ve Birleşik Ek Terimleri

İki ekin birlikteliği temelinde gerçekleşen olaylar, ilgili çalışmalarda terminolojik olarak iki ayrı şekilde verilir. Bunlardan biri, *ek yığılması,* diğeri ise *ek birleşmesi* veya *birleşik ek*tir[7]. "Ek yığılması (pleonasmus), ek kalıplaşması sonucu oluşan yeni biçimlere, aynı veya ayrı türden başka eklerin getirilmesi süreci olarak bilinir" (Karaağaç, 2013, s. 363). Karaağaç, bunun ortaya çıkışını ilk ekin görevindeki bir aşınma, bir donuklaşmaya bağlar. İlk ekin, birleştiği sözle ya kaynaşarak yeni bir biçim oluşturduğunu ya da sonradan gelen ek ile kaynaşarak birleşik bir eke dönüştüğünü ifade eder. Ona göre burada yeni oluşan söz veya ekin kendisinde bir donuklaşma olmadan bu iki olayın gerçekleşmesi söz konusu değildir. Bu yüzden ek yığılması olayının başlangıcı, ek kalıplaşmasıdır (2013, s. 363). Ek kalıplaşması ise, "aynı veya ayrı işlevli iki ekin birleşerek yeni bir ek oluşturma sürecidir. Bu süreçte ilk ek, anlamca veya işlevce donuklaşır; ancak ikinci ekle birlikte bir değer taşır hâle gelir. Türk dilinin tarihinde ek yığılması sonucu oluşmuş birkaç birleşik ek vardır: ET. *-gu+çı > TT. –ıcı, Kıp. –vçı; ET. –g+ -sa > TT. –msa; ET. –nıñ + -ki > Tat. –nıkı; ET. –gın + -ça > TT. –ınca; ET. –dık + -ça > TT. –dıkça vb.*" (Karaağaç, 2013, s. 363).

Söz konusu durum için Karaağaç'ın bahsini ettiği gibi bir ek yığılması mı yoksa birleşik ek mi demeliyiz? Ek yığılmasının açıklamasını karşılaştırmak üzere birleşik eke yönlendiren Karaağaç, hemen hemen aynı örnekleri birleşik ek maddesi altında da sıralamaktadır (krş. Karaağaç, 2013).

7 Birleşik eklere dair daha fazla bilgi ve tanım için bk. Biray ve Keskin, 2015, s. 110-113.

Korkmaz, ek yığılmalarını tasnif ettiği çalışmasında "bazı yığılma olaylarının meydana gelişinde ilk ekin yeni bir fonksiyon ile gelişmiş olmasının rol oynadığını belirterek tarihî lehçelerden *–gınça/-ginçe* (< -ġ+ı+n+ça) 'bir zamana kadar=bir zamandan önce' anlamında zarflar yapan ekin diğer taraftan '-nca, -dığı zaman' anlamlarında zarflar teşkil etme özelliği ile geliştiğini" ifade eder (1960, s. 178). Görüldüğü üzere Karaağaç ve Korkmaz'ın tanımları, birbirinden uzak değildir.

Eker ise; edilgen çatılarda karşılaşılan *söyle-n-i-l-, de-n-i-l-, ye-n-i-l-* örneklerindeki gibi *–n-* + *-l-* formundaki birleşmeleri *–n-* kaynaklı işlev zayıflığı dolayısıyla gerçekleşen ek yığılması olarak tanımlar (2010, s. 333). Ancak kalıplaşma şartına bağlamaz.

Kalıplaşma, yığılma veya birleşme hadiselerinin genel olarak yapım ekleri ile örneklendirildiğini görürüz. D. Sinor, ise çokluk ekleri üzerinden birleşmeyi anlatır ve birleşik ek olarak basit çokluk eklerinin oluşturduğu kombinasyonlara işaret eder. Sinor, Ural-Altay dillerinde çokluk ekleri üzerine hazırladığı çalışmada ekleri, basit ve birleşik olarak tasnif etmektedir. Ancak Sinor'un (1952) verdiği birleşik çokluk eklerinin de doğal olarak kalıplaşmalar neticesinde birçok kombinasyondan teşekkül ettiği görülür.

Öztürk, ek yığılmasını *aynı ekin üst üste gelmesi* (*kim+i+si, bir+i+si* gibi), *aynı işlevi gören iki farklı ekin birleşmesi* (*+ñ+I+z, +ñ+lar* II. çokluk emir veya *ogul+an* > *oğlan+lar* gibi çokluk kalıplaşmaları gibi) ve *alıntı kelimelerde ortaya çıkan yığılmalar* olmak üzere üç gruba ayırır (2017, s. 2185). Ek yığılması, kimi araştırmacılar tarafından da *dil bilimsel uzatım* olarak adlandırılmıştır (bk. Sarı, 2015). Bu son adlandırma, dil bilimsel olduğu kadar retorik açısından da bir anlam taşır.

Verilen örnekler ve açıklamalara bakıldığında *ek yığılması* terimi ile ilk ekin işlevinin yitimi veya zayıflığı neticesinde yine aynı eki alması veya aynı işlevde bir başka ek ile birlikte kullanılması kastedilir. Ek birleşmesi ise, aktif görevli iki ekin var ettiği yeni bir kalıplaşmayı ifade eder. Bu kalıplaşma yeni bir tür ve görev meydana getirmektedir. Karaağaç'ın verdiği kimi örnekler ve elbette birleşik zarf fiil ekleri, söz konusu bu kalıplaşmaların ürünüdür. Bu örneklerdeki temel görünüş şayet kalıplaşma ise; bu olayı *ek kalıplaşması* olarak tanımlamak gerekir. Nitekim genel olarak dil çalışmalarında da bu şekilde tanımlanmaktadır (krş. Gülsevin, 2001; Argunşah, 2011; Güzel, 2010a; Güzel, 2010b vb.). Fikrimizce burada yeni bir tanımlamaya muhtaç olan terim, *birleşik ek* terimidir. Her ne kadar ek yığılması ve kalıplaşması birleşik ek niteliği gösterseler de birleşme nitelikleri bakımından farklı karakterler arz ederler. Bu sebeple ek yığılması ve kalıplaşmasından farklı olarak birleşik ek, aynı türde ve işlevlerini canlı olarak devam ettiren eklerin bir araya gelerek tür

değişikliği meydana getirmeden oluşturduğu bir kalıplaşmanın adı olmalıdır. Dolayısıyla çalışmamızın konusu olan *+lIk+lI* şeklinde birleşen ve işlevleri canlı olan iki isim yapım ekinin[8] oluşturduğu bu kalıplaşmayı, birleşik ek olarak adlandıracağız.

+lIk Eki ile Oluşan Birleşik Ekler

Varlığını veya en azından var olma sürecini delillendirmeye çalıştığımız *+lIKlI* birleşik eki, birleşik ek tanımımızdaki yegâne ek değildir. Bunun gibi aynı türden işlevleri canlı başka biçim birimlerin oluşturduğu birleşik yapıların varlığına işaret eden çalışmalar vardır.[9]

Kazak gramerlerinde verilen *+şIlIķ* yapısı, birleşmenin açık görüldüğü örneklerden biridir. Uygur, bu birleşmede ilk *+şI* ekinin işlevinin hissedilmediğini belirtir (2008, s. XIX). Biray da bu birleşik yapının 'soyut isimler' meydana getirdiğini söyleyerek söz konusu birleşmenin belirli bir anlam değeri olduğuna dikkat çekmiştir (Biray vd., 2015, s. 62). Kırgız şekil bilgisi çalışmalarında da *+çIlIk* şeklinde isimden isim türeten işlek biçimler arasında bu birleşik yapı kaydedilmiştir (Abduvaliev, 2008, s. 85).

Ahanov, Kazakçada ulama ile meydana gelen birleşik yapım eklerini verir: *+şIlIķ, +lAs, +ñkI, +ndI, +KIlIKtI, +mpaz, +LAn-, +sIrA-, -ñkIrA-*. "Birleşik ekin yapısındaki ilk birim kökten ayrılarak sonraki birime kaymış (bu durum ulama olayının sonucudur) ve bu birimler birbirleriyle iyice birleşerek kaynaşmıştır" (Ahanov, 2008, s. 296)[10]. Ahanov kaynaşmış ekleri 'farklı eklerin birbirlerinden ayrılmayacak bir hâl almasıyla oluşan ve günümüzde tek bir biçim birim olarak kabul edilen ek biçim birimler' olarak tanımlar (Ahanov, 2008, s. 296). Burada kaynaşmış eklerle birleşik ekleri birbirinden ayırır ve genel olarak Türk lehçelerine ilişkin dil bilgisi çalışmalarında bunların ayrılmadığından bahseder. Örnek olarak *+lA-s-* ekini verir ve her ikisinin kimi

[8] Söz konusu isim yapım eklerinin işlevselliği ve tarihsel derinliği konusundaki cümlelerimizin dayanağı için: bk. Clauson, 2007, s. 189.

[9] Hem kalıplaşmalardan bahsetmesi hem de ele aldığımız ekler yönüyle farklı birleşmelerin sunulmasından ötürü Yıldırım'ın çalışması kayda değerdir. Yıldırım, Türkmen ve Özbek lehçelerinde +lIk parçacığının kalıplaştığı pek çok örnek verir: *-mAzlIk, -mAklIk, -cAklIk, -mAlIlIk* gibi. Ancak bu misaller, +lIk isim yapım eki değil, *i-dük* biçimindeki yapının kalıplaşması olarak değerlendirilmiştir: *-mAz idük* > *-mAzıdUk* > *-mAzlIk, -mAk i-dük* > *-mAkıdUk* > *-mAkduk* > *-mAklIk, -cAk i-dük* > *-cAkdIk* > *-cAklIk, -mAlI i dük* > *-mAlıdIk* > *-mAlılık.* Ele aldığımız birleşik yapıdaki gibi etkin iki isim yapım unsurunun birleşmesine dair +sIzlIk, +lIlIk, +çIlIk görünüşündeki birleşmeleri verir ve bunların da aynı kaynaktan geldiğini ifade eder (2016, s. 83-88). Yıldırım, Özbek Türkçesinin dil bilgisini ele aldığı eserinde isim yapımı bahsinde eklerin yapısındaki birleşiklik özelliğini belirterek örnekler gösterir (bk. 2009, s. 41-46).

[10] Fark edileceği gibi Ahanov'un kullandığı *birleşik ek* terimi, bizim yukarıda tanımladığımız kavram olmayıp ek kalıplaşmasını ifade etmektedir.

örneklerde kaynaşmış kimi örneklerde ise birleşik olarak değerlendirilebileceğine işaret eder. Elbette aynı durum, Türkiye Türkçesi ve diğer lehçelerdeki örneklerde de görülür. Örneğin; *selamlaş-* eyleminde birleşik yapıdan söz edilmez. *Selamla-* eyleminin varlığı ile eklerin *selam+la-ş-* şeklinde müstakil bir dizgeye göre geldiği anlaşılır. Fakat *vedalaş-* eylemi için durum böyle olmaz. Bu örnekte müstakil dizge içerisinde *vedala-* şeklinde bir eylem beklenir. Bu eylemin yokluğu, söz konusu ek dizgesinin birleşik yapıda ilerlediğini ve sözün *veda+laş-* biçiminde yapısal olarak tahlil edilebileceğini gösterir.

Esra Gül Keskin, benzer bir birleşme olarak görebileceğimiz *–gUlUksUz* ekinin örneklerini verir ve bu yapının Türk dilinin tarihî dönemleri içerisinde sadece Eski Uygur Türkçesi döneminde kaydedildiğini belirtir (2020, s. 202).

Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçelerinden sadece Kazak Türkçesinde *-gUlUG* ekinin genişlemiş biçimine rastlanır. Mustafa Öner, Kazak Türkçesinde *–gIlIklI* ekinden bahseder: *turgılıktı* 'istikrarlı, bir kararda duran', *tıngılıktı* 'işine bağlı, sakin, sebatkâr' (1998, s. 83). Doğan ve Koç da Kazak Türkçesinde *-ğılıqtı, -gilikti* eklerini vererek bu ekleri -GI + LIK + LI birleşmesiyle açıklar: *jetkilikti* 'yeterli', *jergilikti* 'yerli, mahalli', *turğılıqtı* 'sürekli, temelli' (2013, s. 198). Ferit Yusupov, Tatar Türkçesinin ağızlarında *-gu* isim-fiil ekiyle *+lIk* birleşmesiyle oluşan *-ġılık* ekinin geniş kullanım alanına sahip olduğunu ifade etmiştir. Ekin *-ğılıh, -gĭlĭh, -hılıh, -hĭlĭh* ve *+lI* ekiyle genişlemiş *-ğılıklı* biçimleri de bulunmaktadır. Yusupov, "Orta (Kazan Tatarları) diyalektin başka ağızlarında" *-ġılıq* ekinin çok seyrek kullanıldığını ve genellikle kalıplaşmış ifade ve deyimlerde görüldüğünü söylemiştir (2014, s. 87).

Beşen Delice, Türkmen Türkçesinde *+çI+lIk* eklerinin birleşerek kalıplaştığı ve *+çIlIk* (*hayınçılık, parahatçılık, ınsançılık*) birleşimindeki sözlük maddelerinin doğrudan *+lIk* ekli biçimlere (*hayınlık, parahatlık, ınsanlık*) yönlendirildiği tespitini paylaşır (2007, s. 160).

Demirez Güneri, Yeni Uygur Türkçesinde *+lIk* ekinin bulunduğu yapıları, ek yığılması olarak tanımlar. Bu ekle yapılan addan ad yapımı *+çIlIK, +çAlIK* ve sıfat fiil biçimleri ile *–GU+lUK, -mAslIK, -ArlIK, -ydiganlIK, -İvatKAnlIK, -GAnlIK* birleşmelerini verir, örnekler gösterir (2016, s. 169). Dikkat edilirse bu birleşmelerin dizgesinde *+lIk* ikinci unsurdur.

Korkmaz, *+sız+lIk* şeklindeki birleşmeye dikkat çeker: "+lIk soyut adlar türetme ekiyle birleşerek, akılsızlık, başarısızlık gibi adlardan yokluk görevinde soyut adlar türeten bir ek" de oluşturmuştur (2003, s. 65).

Tatar Grammatikası I adlı eserde de *+sIzlIk, +lIlIk, +çIlIk* biçimleri müstakil biçim birimler olarak tasnif edilir (2015, s. 228-230). Söz konusu eklerin birleştiğine dair görüş, kesin olarak ifade edilir.

Sibirya Tatar diyalektinde ise doğrudan ele aldığımız bu ekin varlığına ilişkin veriye ulaşılır. Alkaya'nın G. H. Ahatov'un *Tatar Diyalektolojisi* (Kazan, 1984) eserine atıfla verdiği ve isimden isim kategorisi altında sunduğu *+lIḳ-lI* eki için '+lıq, +lïk ekinin genişlemiş biçimidir, soyut isimler türetir. İşlek değildir' kaydı düşülmüştür. Örnek olarak *dörïs+lïklï* "adil, dürüst" verilir (2021, s. 296). Alkaya'nın işaret ettiği ek, Tatar Türkçesinin diyalektlerinde işlek olmasa da standart dilin sözlüklerinden elde edilen örnekler, edebî dilde bu ekin daha aktif olduğunu göstermektedir.

Ahtemov, isimlerden sıfat yapımını incelediği bölümde *+lI* ekinin işlevleri bahsi içerisinde *ġeźĕlĕklĕ, igĕlĕklĕ, kĕsĕlĕklĕ, tübensĕlĕklĕ* örneklerini de göstererek *+lI* ekinin kökün ifade ettiği anlamla daimi şekilde nitelik kazanmış sıfatlar yaptığını ifade eder. Aynı bölümde *kemsĕlĕklĕ, ḫainlıḳlı, şatlıḳlı* örneklerini de sunan Ahtemov, *+lI* ekinin kökün ifade ettiği anlamın süreli olduğunu bildiren sıfatlar yaptığını belirtir (1994, s. 81-82). Elbette Ahtemov, verdiği örneklerdeki ekleri birleşik olarak değerlendirmez. Ancak Tablo-1'e bakıldığında söz konusu örneklerin genel olarak seyrek kullanıldığı veya hiç tespit edilemediği görülecektir.

Verilen açıklamalarda ortak nokta, *+lIk* isim yapım eki ile başka ve oldukça aktif isim yapım eklerinin bir araya gelerek yeni biçimler oluşturabildiğidir. Elbette her iki veya daha fazla yapımlık unsurun bir araya gelmesi, birleşik ek olarak tanımlanacakları anlamına gelmez. Bu tür dizilimlerin birleşik ek olarak tanımlanabilmeleri için belirli işlev ya da işlevler ortaya koymaları gerekir.

Sorun

Hem *+lIk* hem de *+lI(g)* ekleri, Eski Türkçe döneminden beri belirli fonksiyonları ile varlığını sürdüren temel eklerimizdendir. Türk dilinin isimden isim yapımı işlevini kesintisiz biçimde yürüten bu iki ek, hem tarihsel hem de çağdaş morfolojide yer almaktadırlar. Bu denli köklü ve ileri derecede standartlaşmış, işlevsel ve kullanım sıklıkları yüksek[11] iki ekin kalıplaşma olasılığının da yüksek olması gerekir. Bu eklerin birbirine yaklaşması ise mümkündür. Johanson, Behaghel'in ilk kuralına da atıf yaparak cümlede olduğu kadar kelimede de, sözü edildiği gibi, beraber işlev gören birliklerin yan yana ortaya çıkmaya meylettiklerini ve bunların sıkıca bir arada durduklarını ifade eder (2007: 91). Bu sıkı duruşun neticesi olacak bir birleşme nasıl tespit edilebilir?

Dikkat edilirse yukarıda bahsettiğimiz gramerlerde ve monografik çalışmalarda *+sIz* veya *+lI* eki için ek birleşmelerinin mümkün olduğundan bah-

[11] Yuldaşev, *Başkurtça-Rusça Sözlük*'te (Moskova, 1958) kayıtlı tüm isimlerinin yaklaşık %15'ini bu ekin oluşturduğunu belirtir (1981, s. 101).

sedilir. Bu birleşmelerin yönü *+sIz+lIk* veya *+lI+lIk* şeklindedir.[12] Ancak, söz konusu eserlerde tespit ettiğimiz örnek sözlerdeki *+lIk+sIz* veya (Alkaya'nın Ahatov'a atıfla işaret ettiği değerlendirme hariç olmak üzere) *+lIk+lI* şeklinde birleşimlerden bahsedilmemektedir. Bunun temel sebebi, daha yaygın işlevsel özelliklere sahip *+lIk* ekinin üzerine sıfat yapma ekinin getirildiği birçok örneğin ilgili lehçelerdeki varlığıdır. Örneğin Türkiye Türkçesinde *+lIk+sIz* veya *+lIk+lI* dizgesindeki ekler, müstakil dizgede ve görevdedir; bir birleşme temayülü göstermemektedir.

Daha açık ifade edersek bu birleşimin bir ek birleşimi olarak kabul edilmemesinin nedenlerinden ilki ve belki de en önemlisi, *+lIk* ekinin taşıdığı fonksiyon genişliği (soyut adlar, yer adları, araç adları, nitelik adları yapması) ve bunlara bağlı olarak elde ettiği yüksek kullanım sıklığıdır. Tarih boyunca *+lIk* eki, soyut adlar, yer adları, araç adları, nitelik adları yaparak dilin ihtiyaç duyduğu referans bir ek olmuştur ve anlaşıldığı üzere ekin tarihsel derinliği ve yürüttüğü işlevsel çeşitlilik, belirli bir standardın dışına çıkmaz. *+sIz* veya *+lI* eklerinin tanımlanabilen temel işlevi, isim soylu sözlerden sıfatlar yapmaktır. Peki, *+lIk* ekinin bu şekilde temel bir işlevinden bahsetmek ne derece mümkündür? Bu soruya *+lIk* ekinin belirtilen işlevlerinin hangisinin temel işlev olarak tanımlanabileceğinin açık olmaması sebebiyle temel işlevini tanımlamak güçtür şeklinde kısmî bir cevap verilebilir.[13]

+lIk ve *+lI* biçimlerinin öncül veya ardıl olma durumları konusunda bir yargıdan bahsetmek güçtür. Hangisinin önce gelmesi gerektiği bir muammadır. Kök veya gövdeye yakınlığın etkisinin olup olmadığı açık değildir. *+lIk* ekinin veya *+lI/+sIz* eklerinin kök veya gövdeye yakınlıkları oranında bir değerlendirme farklı bir çalışma ile yapılabilir. Söz konusu eklerin ayrı veya üst üste eklenmesi ile yeni sözlük birimler meydana gelir. Ancak bunların köke yakınlıklarına göre değerlendirilmesi sözlük bilimin yanında da cümle sırası ve dolayısıyla ayırt edicilik açısından ayrıca değerlendirilmelidir. Önsel (a priori) olarak ifade edilirse, *+lI+lIk* veya *+sIz+lIk* eklenimi ile cümlenin fiiline yakınlık daha açık hissedilir. Ancak *+lIk+lI* veya *+lIk+sIz* ekleniminde sıfatlık bir işlev ortaya çıktığından fiile yakınlığın, doğal olarak, daha sınırlı kaldığı söylenebilir. Muhtemelen bu eklerin görev ve sıklıkları göz önünde bulundurularak *+lIk* biçiminin *+lI* ekine kıyasla öncül olduğu fikri doğabilir ki bu durum eldeki örnekler düşünüldüğünde tam aksini işaret etmektedir:

[12] Yuldaşev, çağdaş Başkurt edebî dilinin gramerinde *+lI* ve *+sIz* (Bşk. *+hIź*) ekleri üzerine *+lIk* ekinin geldiği pek çok örneği işaret eder (1981, s. 102).

[13] Bu son cümlemizden söz konusu işlevlerin herhangi biri veya birilerinin daha az veya daha çok önemli olduğu anlamı çıkarılmamalıdır.

karşı-lı-lık[14]*, karşı-sız-lık* (!), *karşı-lık-lı*. Üstelik bu çalışmanın konusu, hangisinin öncül veya ardıl olduğunu belirlemek değildir. Bu tür bir amaç, başka yöntem ve bakış açıları gerektireceğinden ve buradan elde edilecek çıkarımın savımıza katkısı konusundaki büyük şüpheden dolayı söz konusu eklerin öncüllüğü veya ardıllığı inceleme dışında bırakılmıştır.

+lI+lIk > *+lIlIk* biçimindeki yapılar, ilk morfemin kattığı nitelik anlamını kavramlaştırmaktadır. Elbette bu çıkarım, eklerin temel anlamından hareketle yapılır. Örneğin; *ağaç+lı+lık* gibi bir ekleşmede 'ağaçlı olma hâlinden' bahsedildiği açıktır. Daha farklı anlamsal değerlendirmeler, bu çıkarımların da sorgulanabilir hâle gelmesine sebep olabilir.

Varlığını ispat etmeye çalıştığımız *+lIklI* birleşik yapısı ise, ilgili lehçelerde tarihsel tespiti olmayan (bk. Hisamova 2017; Aznabayev ve Psyançin, 1976) ve genel olarak Türkçede art zamanlı olarak izi sürülemeyen bir yapıdır. Birkaç misal dışında (ki bu misaller de kalıplaşma gibi özel durumlar taşırlar) Türk dilinin tarihsel morfolojisinde karşılaşılmamaktadır. Bu nedenle söz konusu yapı, tarafımızca çağdaş Türkçenin belirli kollarında gerçekleşen daha geç bir oluşum şeklinde yorumlanmaktadır.

+lIklI birleşiminin benzer birçok sözlük maddesinde olması ile ekin dizgeli bir yapıda olduğu görülür. Çok sık olmayan bu dizgeli yapının belirli bir görevi olduğu anlaşılmaktadır.

Belirli bir dizgeye sahip olan biçim birimlerin zamanla standartlaşması olasıdır. "Biçim birimin kendine has anlam ve görevde tekrar tekrar kullanılması, onun bu anlam ve görevde iyice kalıplaşmasına imkân verir" (Ahanov, 2008, s. 291). Dolayısıyla *+lIklI* birleşimi de belirli bir anlam ve görev kazanmaya başlar.

+lIk ve *+lI*, her iki ek de canlıdır. Bu iki ekin kaynaşıp kalıplaşması söz konusu değildir. Bu nedenle *+lIklI* yapısını bir kalıplaşma olarak tanımlamak doğru olamaz. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu birliktelik, birleşik ek olarak tanımlanabilir. Tespitimize göre bu iki yapımlık biçim birim, bir araya geldiklerinde insan niteliğini karşılayan söz varlığının bağımsız unsurları olarak karşımıza çıkarlar ve belirttiğimiz Tatar ve Başkurt söz varlıklarında yoğun olarak bu işlevde yer bulurlar.

Yöntem

+lIklI biçiminde iki aktif unsurun meydana getirdiği birleşik bir ekin varlığı, sadece benzer yapılar ile ispatlanamaz. Daha önce de belirttiğimiz gibi işlev ya da işlevlerin ortaya konulması gerekir. İşlevlerin belirlenebilmesi için de sözlükler taranmalı ve belirli bir anlam oluşturma yeteneği olup olmadı-

[14] Örneğin, Başkurt Türkçesinde bu dizgedeki yani *+lIIIK* biçimindeki madde başlarının sayısı 67 olarak belirlenmiştir.

ğı karşılaştırılmalıdır. Bu maksatla Tatar ve Başkurt sözlüklerinde tüm madde başları taranmış ve *+lIklI* yapısındaki tüm örnekler tasnif edilmiştir.[15] Bu karşılaştırmaya üçüncü bir lehçe olarak Türkiye Türkçesindeki örneklerin de eklenmesi ile karşılaştırmanın kapsamı genişletilmiştir. Ancak verilen örneklerde sadece ele aldığımız *+lIklI* birleşik eki ve onun anlam katkısı temelinde bir karşılaştırma sığ kalabileceğinden; bu yapının koşutu olarak değerlendirilebilecek *+lIksIz* yapısı da sözlüklerde ve genel ağ ortamında taranmıştır.[16] Sadece sözlüğe bağlı kalmak, doğru bir sonuç vermeyeceğinden genel ağ taraması bir zorunluluk olmuştur. Örneğin; *cılılıksız* "ısınmasız; samimi olmayan" sözü, Tatar sözlüklerinde ve korpusunda[17] yer almazken genel ağ taramasında 105.000 kullanıma ulaşmaktadır[18].

Elbette tarihî sözlüklerimizin hazırlanmasında veya dil yadigârlarımızın sözlüklerinde bu tür bir birleşmenin varlığı tasavvur edilmediğinden dolayı bu eserlerde ekin varlığını gösterecek örnekler bulunmamaktadır. Yalnızca 19. yy. sonu ve 20 .yy. başı sözlüklerimizden *Lehçe-i Tatarî* ve *Kâmûs-ı Türkî*'de ilgili madde başlarını tanıklamak mümkün olmaktadır. Bu sözlüklerde varlığı tespit edilen *+lIk* veya *+lIklI* yapılı madde başları LT (=Lehçe-i Tatarî) ve KT (=Kâmûs-ı Türkî) kısaltmalarıyla belirtilmiştir. Elde edilen örnekler ve veriler, Tablo 1'de gösterilmiştir.

Özellikle Tatar ve Başkurt Türkçelerinin söz varlığındaki büyük yakınlık[19] sebebiyle bu iki lehçedeki unsurlar için (*) simgesi, ortak maddeye işaret etmek için kullanılmıştır.[20]

Her bir lehçede sözlerin koşut biçimlerinin tespiti, yalnızca sözlüklerden sağlanmamıştır. Yazı dili yanında konuşma dili örneklerini tespit edebileceğimiz söz yapım sözlüklerine de başvurulmuştur. Bununla da yetinilmeyip genel ağ üzerinde ilgili lehçedeki maddenin *+lIksIz* paralel kullanımı sorgulanmış; varsa ilgili kutucuğa kaydedilmiştir[21]. Dizgenin ilk şekli yani *+lIk* ve paraleli *+lIksIz* örnekleri, madde başı olarak tespit edilemiyorsa Tablo 1'de Ø simgesi ile belirtilmiştir.

15 Edebî sözlükler dışında Başkurtça örneklerin bir kısmı, Ahtemov 1994b'de tespit edilerek tabloya eklenmiştir.

16 Ahanov, +lI ve +sIz eklerini karşıt görevli olarak tanımlar (2008, s. 287).

17 İlgili korpus için bk. https://www.corpus.tatar/stat/tatcorpus3.words.sorted.length.single.txt

18 08.06.2023 tarihinde yapılan Google arama motoru sonuçlarına göre bu veriye ulaşılmıştır.

19 bk. Öner, 2006.

20 Her iki yazı dilinin bu denli yakın olması sebebiyle * işareti ile gösterilen maddeler dışında da ortak maddeler ile karşılaşılabilir. Bu nedenle * işaretli madde sayısını en az olarak kabul etmek gerekir.

21 Bahsi edilen kullanımlar, ilgili lehçenin imlası ile genel ağ üzerinden taratılıp görülebileceğinden dolayı tablo üzerinde ayrıca verilmemiştir.

Tablo 1: Tatar, Başkurt ve Türkiye Türkçesi Sözlüklerde +lIklI Yapısı Örnekleri

TATARCA 50 (KİŞİ=35)	*BAŞKURTÇA 47 (KİŞİ=29)*	*TÜRKÇE 25 (KİŞİ=7)*
avızlıq "ağızlık" **avızlıklı** "ağızlıklı" **avızlıksız** "ağızlıksız"	**aralık** "aralık, mesafe" **aralıqlı** "aralıklı, mesafeli" **Ø**	**Aralık** **aralıklı** **aralıksız**
***barlık** (LT) "varlık, zenginlik" **barlıklı** (K) "zengin" **barlıksız** (seyrek) "fakir"	**avızlıq** "ağızlık" **avızlıqlı** "ağızlıklı" **avızlıqhız** "ağızlıksız"	**Ağırlık** **ağırlıklı** **ağırlıksız**
baylık "zenginlik" **baylıklı** (K) "zengin" **baylıksız** (seyrek) "fakir"	**avırlıq** "ağırlık, zorluk, meşakkat" **avırlıqlı** "meşakkatli" **avırlıqhız** "meşakkatsiz, kolay"	**Ağaçlık** **ağaçlıklı** **ağaçlıksız** (seyrek)
bazarlık "pazarlık" **bazarlıklı** (LT) "pazarlıklı" **bazarlıksız** "pazarlıksız"	***barlıq** "zenginlik" **barlıqlı** (K) "zengin" **Ø**	**Arkalık** **arkalıklı** **arkalıksız**
bötĕnlĕq "bütünlük, sağlamlık" **bötĕnlĕklĕ** "bütün, sağlam" **bötĕnlĕksĕz** (seyrek) "eksik, sağlam olmayan"	**bĕrlĕk** "bütünlük" **bĕrlĕklĕ** (K) "sözü bir" **Ø**	**Ayrıcalık** **ayrıcalıklı** **ayrıcalıksız**
Ø **canlıqlı** (K) "diri, hareketli" **Ø**	**danlıq** "şöhret" **danlıqlı** (K) "meşhur, ünlü" **danlıqhız** "kıymetsiz; hor görülen" (seyrek/Ahtemov'un ters dizim sözlüğünde yok)	**Bahçelik** **bahçelikli** **bahçeliksiz**
cılılıq "sıcaklık" **cılılıqlı** (K) "sıcaklık veren; sıcak kanlı" **cılılıksız** "sıcak kanlı olmayan"	**doşmanlıq** "düşmanlık" **doşmanlıqlı** (K) "düşman, hasım, düşmanlık güden" **Ø**	**Başlık** **başlıklı** **başlıksız**
cimĕşlĕk "çiçeğin tohum taşıyan dişi organı" **cimĕşlĕklĕ** "meyve veren" **Ø**	***ĕstelĕk** "içerik, muhteviyat" **ĕstelĕklĕ** "içerikli, muhteviyatlı" **ĕstelĕkhĕz** "içeriksiz, muhteviyatsız" (seyrek / Ahtemov'un ters dizim sözlüğünde yok))	**Derinlik** **derinlikli** **derinliksiz**
Ø **citkĕlĕklĕ** "yeterli; bol, zengin" **citkĕlĕksĕz** "yetersiz"	**Ø** ***ĕşlĕklĕ** (K) "işe hevesli, gayretli" **ĕşlĕkhĕz** "tembel, gayretsiz; yeteneksiz" (seyrek)	**Esenlik** **esenlikli** **esenliksiz** (seyrek)

çınlıḳ “gerçeklik, hakikat” **çınlıḳlı** (K) “hakiki, gerçek; doğal” **çınlıksız** “yapmacık; sahte” (seyrek Tukay’da var)	**ětlěk** “1. İtlik. 2. kötülük.” **ětlěklě** (K) “kötü niyetli, pis niyetli” **Ø**	**Gözlük** **gözlüklü** (K) (KT) **gözlüksüz**
***ěçteläk** “içerik, muhteva; konu” **ěçteläklě** “içerikli, muhtevalı; konulu” **ěçteläksěz** “muhteviyatsız, içeriksiz” (seyrek)	***eźěrläk** “hazırlık” **eźěrläklě** (K) “hazırlıklı” **eźěrläkhěź** “hazırlıksız” (seyrek)	**Gündelik** **gündelikli** (K) (KT) **gündeliksiz** (seyrek/ resmi yazılarda)
Ø ***ěşläklě** (K) “çalışkan, becerikli” **ěşläksěz** “serseri, tembel” (seyrek)	**Ø** **ěźme-ěźläklě** “belli bir düzende olan, düzenli, kurallı” **Ø**	**Hastalık** **hastalıklı** (K) (KT) **hastalıksız**
***ezěrläk** “hazırlık” **ezěrläḳlě** (K) “hazırlıklı” **eźěrläksěz** “hazırlıksız” (seyrek)	**ġerläk** “ar, utanma; namus” **ġerläklě** (K) “arlı; namuslu” **ġerläkhěź** “arsız, utanmaz; namussuz” (seyrek)	**hazırlık** **hazırlıklı** (K) **hazırlıksız**
ězläk “iz koyma yeri” **ězläklě** “düzenli, birbirini izleyen biçimde” **ězläksěz** “tutarsız” (seyrek)	**ġeźělläḳ** “adil olma” **ġeźělläklě** (K) “adil, adaletli” **ġeźělläkhěź** “adaletsiz” (seyrek / Ahtemov’un ters dizim sözlüğünde yok))	**Karşılık** **karşılıklı** (KT) **karşılıksız**
ḫezěrläk “hazırlık” **ḫezěrläklě** (K) “hazırlıklı” **ḫezěrläksěz** “hazırlıksız” (seyrek)	**ḫaḳlıḳ** “adalet, doğruluk” **ḫaḳlıḳlı** (K) “adil, dürüst, doğru” **Ø**	**kişilik** **kişilikli** (K) **kişiliksiz**
***igělěk** “iyilik, engin gönüllülük” **igělěklě** (K) “iyi, engin gönüllü” **igělěksěz** “nankör, yararsız, değersiz” (seyrek)	**ḫesterlěk** “özen, ihtimam” **ḫesterlěḳlě** (K) “özenli, ihtimamlı” **ḫesterlěkhěź** “özensiz, ihtimamsız”	**nitelik** **nitelikli** **niteliksiz**
igěnlěk “ekin yeri, tarla” **igěnlěklě** “ekili” **Ø**	**hızlıḳ** “rostoluk et” **hızlıḳlı** “rostoluk; rostolu” **Ø**	**öncelik** **öncelikli** **önceliksiz** (seyrek)
ikělěk (LT) “ikilik” **ikělěklě** (K) “dönek” **Ø**	**höymelěk** “sevimlilik, sempatiklik” **höymelěḳlě** (K) “sevimli, sempatik” **höymelěkhěź** *“sevimsiz; itici”* (seyrek)	**özellik** **özellikli** **özelliksiz**

ipteşlĕk “arkadaşlık” **ipteşlĕḳlĕ** (K) “arkadaş canlısı” **Ø**	**ḫucalıḳ** “sahiplik; idare, yönetim” **ḫucalıḳlı** (K) “sahipli, idare sahibi” **ḫujalıḳhız** “yanlış yönetilen, yönetime elverişsiz” (seyrek)	**parmaklık** **parmaklıklı** **parmaklıksız**
irlĕk (LT) “erkeklik” **irlĕḳlĕ** (K) “erkek olan, yiğit” **irlĕksĕz** “namert; korkak” (seyrek)	**ḫurlıḳ** “utanma, arlanma” **ḫurlıḳlı** (K) “utandırıcı, aşağılayıcı” **Ø**	**sağlık** **sağlıklı** (K) (KT) **sağlıksız**
***istelĕk** “anı, hatıra” **isteleḳlĕ** (K) “hatıralı, anılı” **istelĕksĕz** “hatırasız” (seyrek)	**hurpalıḳ** “çorbalık” **hurpalıḳlı** “çorba için hazırlanmış, çorbalık” **Ø**	**sarılık** **sarılıklı** (K) **sarılıksız** (seyrek / tıp literatüründe)
***izgĕlĕk** “ilahilik; iyilik; kutsiyet” **izgĕlĕklĕ** (K) “şefkatli, iyi yürekli” **izgĕlĕksĕz** “kutsalsız, mukaddesatsız” (seyrek)	***igĕlĕk** “kutsiyet, mukaddesat” **igĕlĕklĕ** “kutsal, mukaddes” **igĕlĕkhĕź** “mukaddesatsız, kutsalsız” (seyrek)	**şenlik** **şenlikli** (KT) **şenliksiz**
***kĕçĕlĕk** “alçak gönüllülük” **kĕçĕlĕḳlĕ** (K) “alçak gönüllü” **Ø**	***isteleḳ** “anı, hatıra” **isteleḳlĕ** (K) “hatıralı, anılı” **isteleḳhĕź** “hatırasız” (seyrek)	**yakalık** **yakalıklı** **yakalıksız** (seyrek)
***kĕşĕlĕk** “insanlık” **kĕşĕlĕklĕ** (K) “insaniyetli” **kĕşĕlĕksĕz** “insaniyetsiz; merhametsiz”	***izgĕlĕk** “ilahilik; iyilik; kutsiyet” **izgĕlĕklĕ** (K) “şefkatli, iyi yürekli” **izgĕlĕkhĕź** “hayırsız, faydasız” (seyrek)	**yemlik** **yemlikli** **yemliksiz**
kimçĕlĕḳ (LT) “eksiklik” **kimçĕlĕklĕ** (K) “kusurlu” **kimçĕlĕksĕz** “kusursuz”	**ḳarşılıḳ** “engel” **ḳarşılıḳlı** “engelli” **ḳarşılıḳhız** “engelsiz” (seyrek / Ahtemov’un ters dizim sözlüğünde yok)	**Yeşillik** **yeşillikli** **yeşilliksiz**
kişerlĕk “dar uzun alan; kamelya, çardak” **kişerlĕḳlĕ** “kamelyalı” **Ø**	**kemsĕlĕk** “noksanlık, eksiklik” **kemsĕlĕklĕ** “eksik, noksan” **Ø**	

köngçělĕk “kıskançlık” **köngçělĕḳlĕ** (K) “kıskanç” **köngçělĕksĕz** “kıskanç olmayan” (seyrek)	***kĕsĕlĕk** “alçakgönüllülük” **kĕsĕlĕklĕ** (K) “alçakgönüllü; hürmetkâr” **kĕsĕlĕkhĕź** “saygısız; kibirli” (seyrek / Ahtemov’un ters dizim sözlüğünde yok)	
Ø **küparalıḳlı** “çok mesafeli, çok aralıklı” **Ø**	***kĕşĕlĕk** “insaniyet” **kĕşĕlĕklĕ** (K) “insancıl; merhametli” **kĕşĕlĕkhĕź** “acımasız” (seyrek)	
***küzlĕḳ** “gözlük” **küzlĕklĕ** (K) “gözlüklü” **küzlĕksĕz** “gözlüksüz”	**ḳışlıḳ** “kışa dayanıklılık; kışa yetecek olan” **ḳışlıḳlı** “kışa dayanıklı” **ḳışlıḳhıź** “sıcağı seven, sıcakçıl (bitki vs.)” (seyrek)	
olıġlıḳ / olılıḳ (LT oluġ) “büyüklük” **olıġlıḳlı / olılıḳlı** (K) “kibirli” **Ø**	**kisllĕk** “akşam” **kisllĕḳlĕ** (K) “uykusuz” **kisllĕkhĕź** “akşam erken yatan” (seyrek)	
örlĕk “kiriş kalası” **örlĕḳlĕ** “kalaslı” **örlĕksĕz** “kalassız” (seyrek)	**kürmelĕk** “görümlük; görkem” **kürmelĕklĕ** “görkemli” **kürmelĕkhĕź** “görkemsiz” (seyrek / Ahtemov’un ters dizim sözlüğünde yok)	
östĕnlĕk “imtiyaz” **östĕnlĕklĕ** (K) “imtiyazlı” **östĕnlĕksĕz** “imtiyazsız, ayrımsız; farksız”	***küźlĕk** “gözlük” **küźlĕklĕ** (K) “gözlüklü” **küźlĕkhĕź** “gözlüksüz”	
rizalıḳ “razılık” **rizalıḳlı** (K) “razı olan” **rizalıksız** “rızasız; rızası olmadan” (seyrek)	**min-minlĕk** “benlik” **min-minlĕklĕ** (K) “bencil” **Ø**	
***şatlıḳ** “mutluluk” **şatlıḳlı** (K) “mutlu” **şatlıksız** “neşesiz, keyifsiz, mutsuz”	**sabırlıḳ** “sabır” **sabırlıḳlı** (K) “sabırlı” **sabırlıḳhıź** “sabırsız” (seyrek)	

Ø **şirlĕklĕ** (K) “komik, gülünç” **Ø**	*__şatlıq__ “mutluluk” **şatlıqlı** (K) “mutlu” **şatlıqhız** “mutsuz; keyifsiz” (seyrek / Ahtemov’un ters dizim sözlüğünde yok)	
tĕrĕklĕk “hayat, canlılık” **tĕrĕklĕklĕ** (K) “canlı, hareketli; heyecan uyandıran” **tĕrĕklĕksĕz** “hayat olmayan; yaşamsız” (seyrek)	***tavarlıq** “pazar için üretim kapasitesi” **tavarlıqlı** “pazar için üretim yapabilen” **Ø**	
tınğılıq “sükunet” **tınğılıqlı** (K) “sakin, zorluk çıkarmayan” **tınğılıksız** “dur durak bilmez; yerinde durmaz” (seyrek)	***tuqlıq** “tokluk” **tuqlıqlı** “doyurucu” **tuqlıqhız** “doyurucu olmayan; besleyici olmayan” (seyrek / Ahtemov’un ters dizim sözlüğünde yok)	
***tovarlıq** “satımlık” **tovarlıqlı** (K?) “satıma uygun; pazarlıklı” **tovarlıksız** “ticari olmayan; pazarlıksız” (seyrek)	**turalıq** “doğruluk, dürüstlük” **turalıqlı** (K) “doğru, dürüst” **Ø**	
töşĕnkelĕk “keyifsizlik” **töşĕnkĕlĕklĕ** (K) “keyifsiz; efkârlı” **Ø**	**tübensĕlĕk** “alçakgönüllülük; hürmetkârlık” **tübensĕlĕklĕ** (K) “alçakgönüllü; hürmetkâr” **tübensĕlĕkhĕź** “kibirli; saygısız”(seyrek / Ahtemov’un ters dizim sözlüğünde yok)	
tuğançılıq “kardeşlik; dostluk” **tuğançılıqlı** (K) “arkadaş gören, yakın gören; yakınlıklı” **Ø**	***üźĕnselĕk** “özellik; nitelik; kalite” **üźĕnselĕklĕ** “özellikli; nitelikli; kaliteli” **Ø**	
tuğanlıq “kardeşlik; dostluk” **tuğanlıqlı** (K) “kardeş canlısı; arkadaş canlısı” **tuğanlıksız** “dost canlısı, kardeş canlısı olmayan” (seyrek)	**Ø** **üźsenlĕklĕ** “özgün; karakteristik” **Ø**	

tuġrılıḳ “doğruluk, düzgünlük” **tuġrılıḳlı** (K) “doğru; dürüst” **tugrılıksız** “güven vermez; hain”	**üźgeleḱ** “özellik” **üźgeleḱlĕ** “özgün” **Ø**	
***tuḳlıḳ** “tokluk” **tuḳlıḳlı** “doyurucu, besleyici” **tuklıksız** “kalorisiz; besleyici olmayan”	**yaḳşılıḳ** “iyilik” **yaḳşılıḳlı** (K) “iyiliksever” **Ø**	
Ø **tuyġılıḳlı** “doyurucu, besleyici” **tuyġılıḳsız** “doyurucu olmayan”	**yĕrlĕḱ** “ton” **yĕrlĕḱlĕ** “gerekçeli” **yĕrlĕḱhĕź** “yersiz; manasız; temelsiz” (seyrek)	
üçlĕḳ “acımasızlık, kötülük” **üçlĕḳlĕ (K)** “kin güden, kinli” **üçlĕksĕz** “kin gütmez” (seyrek)	**yĕtkĕlĕḳ** “yeterlilik” **yĕtkĕlĕklĕ** (K) “kanaatkâr; yeterli” **yĕtkĕlĕkhĕź** “yetersiz” (seyrek)	
***üzĕnçelĕḱ** “nitelik, özellik” **üzĕnçelĕḳlĕ** “özellikli, nitelikli” **üzĕnçelĕksĕz** “özelliksiz, niteliksiz” (seyrek)	**yullıḳ** “yolluk” **yullıḳlı** (K) “şanslı, kısmetli; uğur getiren” **yullıḳhız** “şanssız, bahtsız” (seyrek)	
vekilĕḱ “vekillik” **vekilĕḱlĕ** (K) “vekili olan; vekaletli” **vekilĕksĕz** “vekili olmayan”	**Ø** **zıyanlıḳlı** “ziyankâr” **zıyanlıḳhız** “zarar ziyan getirmeyen, zararsız” (seyrek)	
yĕgerlĕk~cigerlĕk “güç, kuvvet; kapasite” **yĕgerlĕḳlĕ** (K) “güçlü, kuvvetli; kapasiteli” **Ø** (bir örnek tespit edilmiştir)		
yuġarılıḳ (LT) “üstünlük; kibirlilik” **yuġarılıḳlı** (K) “erdemli” **Ø**		
zakonçalıḳ “kural, kanun” **zakonçalıklı** (K) “kurallı, kanunlu” **zakonçalıksız** (seyrek) “kuralsız, kanunsuz”	-	

Değerlendirme ve Sonuç

Crystal, gramerin düzenli yapıların keşfiyle ilgilendiğini, düzensizliklerin genellikle incelenmediğini belirtir (2008, s. 254). Eklerin birleşmesi konusu, Türk dili grameri için düzenli kabul edilebilecek pek çok örnek sunmaktadır. Elbette burada düzenlilik olarak kabul ettiğimiz durum, eklerin türü ve eklenme sıraları yani morfoloji açısından yahut da gramerleşme (grammaticalization) karakteri açısından düzensizlik olarak değerlendirilebilir.[22] Bu durum, birleşik ek tanımına uymadığından dolayı ya birleşik ek tanımı değiştirmeli ya da anlam odaklı bir birleşmeden bahsedilmelidir. Klasik tanımların çoğunda görülen aslında mekanik ilişkilerin kurallı kabul edilmesinden kaynaklıdır. Kurallı mekanik ilişkilerin nihaî sonucu olan anlam odağında bir birleşmenin göz ardı edildiği kanısındayız. Anlam temelli ek birleşmeleri, belki çok daha farklı bir bakış açısının işlenip şekillenmesi ile ayrı bir çalışma konusu olabilir.

"Biçim birimin kendisine has anlam ve görevde tekrar tekrar kullanılması, onun bu anlam ve görevde iyice kalıplaşmasına imkân verir." (Ahanov, 2008, s. 291). Öyleyse tereddüt yok ki her müstakil birim, belirli bir görevde kalıplaşmış dil unsurudur. Biçim birimlerin birleşmeleri neticesinde ortaya çıkan yeni anlam ve görev de aynı şekilde yine bir kalıplaşmadır. Bu yazıda ortaya koyduğumuz düşünce ise, *+lIklI* yapılarının eldeki veriler ışığında tam bir anlam ve görev ortaya koymuş bir kalıplaşma olmasa bile, bu sürecin içerisinde olduğudur. Dolayısıyla birleşmenin gerektirdiği sonuca henüz varılmasa da bu sürecin anlam sıklıkları ile takip edilebildiğini söylemek mümkündür.

+lIk ve *+lI* olmak üzere her iki ekin de canlı; hatta oldukça yüksek frekanslı oldukları görülür ve ilk bakışta bu ekler arasında mantıksal münasebetin varlığı, yoğun örnekler sebebiyle hemen ifade edilir. Nitekim hem *+lIk* hem de *+lI* ekinin bu mantıksal birlikteliği; *+lI+lIk* dizgesi ile tüm lehçelerde üst üste yeni kavramlar oluşturma işlevi ile tanımlanabilir. Bu tanımlama, iki ekin birleştiği veya birleşme eğiliminde olduğu düşüncesini algılamakta doğal bir tereddüt yaratacaktır. Ancak, temel kavram hâlinin; yani sadece *+lIK* ekli biçimin ve koşut biçimlerin (*+lIksIz*) yokluğu, bu eğilimi işaret eden göstergelerden biridir. Söz yapımında şayet müstakil bir dizge söz konusu ise ilgili ekin (+lIk) üzerindeki *+lI* ve *+sIz* birimlerinin yoğunluk bakımından aynı olması veya yaklaşık olması beklenir. Ancak verilerde de görüleceği üzere *+sIz* birimli yapıların seyrek olduğu; hatta kullanılmadığı gayet açıktır. Bu sebeple

[22] Bu tartışmalar, doğrudan konumuz olmayıp gramerdeki düzenlilik ve düzensizlik tartışmaları açısından Kerimoğlu'nun ilgili eserine bakılması tavsiye olunur (bk. 2014, s. 75-79).

söz konusu durumdaki örneklerde görülen *+lIklI* yapısı, birleşik bir yapı olarak değerlendirilmektedir.

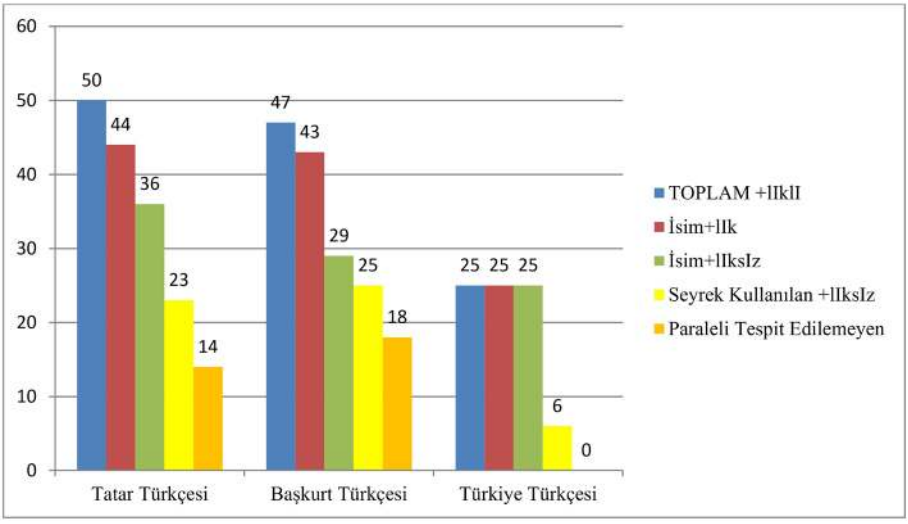
Burada söz konusu eğilimin varlığı fikri, -bir ön şart olmasa da- karşıtının yokluğuyla birlikte tanımlanabilir. Bu yokluğun değeri, sıfır değildir. Sıfır değerine ancak sözlükteki yokluk ve genel ağ ortamındaki yokluğun ikisi ile birlikte ulaşılabilir ki bu ulaştığımız değer de kesin bir sıfır olarak kabul edilemez. Nitekim sözlük ve genel ağ dışında yazılı eserlerde bulunma olasılığı göz ardı edilemeyeceğinden dolayı söz konusu değer, sıfıra yakın olarak kabul edilmelidir.

Birleşik ekleri oluşturan eklerin her bir unsurunun müstakil işlevleri olduğu ve birleşme sonrasında ise bu işlevlerinden farklı bir işlev yerine getirmeye başladıkları belirtilir (Keskin, 2020, s. 357). *+lIklI* biçimini oluşturan *+lIk* ve *+lI* ekleri, isimden isim yapım fonksiyonlarını korurlar. Üstelik *+lI* ekinin nitelik kazandırdığına dair de bir kuşku yoktur. O hâlde burada bir işlev değişikliğinden bahsetmek mümkün değildir. Söz konusu ekler, farklı durumlarda işlevlerini yürütürler ve birleşmenin neticesinde de bu işlevlerini yürütmeye devam ederler. Ancak bu birleşme, genel işlevden farklı olarak özellikle kişi niteliğini karşılama işlevi ile kullanılmakta ve kök yahut gövdeye eklenerek sözlük unsuru hâline gelmektedir[23] (bk. Tablo 1). Tablo1'deki görünüş, söz varlıklarındaki +lIklI//+lIksIz koşutluğunun Türkiye Türkçesinde çok sağlam olmasına karşın Tatar ve Başkurt Türkçelerinde bozulduğunu göstermektedir.

Ele alınan üç lehçedeki örnekler, bu bakış açısı ışığında değerlendirilecektir. Karşılaştırmanın daha iyi anlaşılması amacıyla bu noktada ilk olarak herhangi bir farklılığın yaşanmadığı Türkiye Türkçesindeki örnekler üzerinde durulacaktır.

[23] Buradaki hadisenin genel tanımı, gramatikalleşme olamayacağından sözlükselleşme olarak değerlendirilmiştir. Zaten gramer unsuru hâline gelmiş yapı veya yapıların bir daha gramatikalleşmesinden bahsedilemez. Bu nedenle buradaki hadise, iki ekin birleşmesi neticesinde ortaya çıkan bir sözlükselleşmedir. Ayrıca Gökçe, ilgili çalışmasında kullanım sıklığını gramerleşmeye neden olan etkenlerin başında saymıştır (2013, s. 25). Aynı şekilde sözlükselleşme için de kullanım sıklığı, temel etkenlerden biridir.

Grafik 1: *+lIk, +lIklI* ve *+lIksIz* Yapılarının Sayısal Verileri

Türkçe Sözlük'te bu dizgede olan madde başı sayısı 25'tir. Bu örneklerden 6'sı *Kâmûs- Türkî*'de yer alır: *gözlüklü, gündelikli, hastalıklı, karşılıklı, sağlıklı, şenlikli.* Ayrıca (K) şeklinde de belirtilen yalnızca 7 madde başının kişi niteliği özelinde bir anlam taşıdığı anlaşılmaktadır. Dikkat edilirse buradaki örneklerin tamamının *isim+lIk* şeklinde aktif madde başları bulunmaktadır. Yani *göz+lük, günde+lik, hasta+lık, karşı+lık, sağ+lık, şen+lik* sözleri, sözlüklerimizde aktif madde başlarıdır. Bu durum, söz konusu dizgenin bir birleşme olmayıp *+lI* sıfatlık ekinin müstakil görevde kullanıldığına işaret etmektedir. Dolayısıyla Türkiye Türkçesinde *isim+lIklI* şeklinde bir dizgeden bahsetmek pek mümkün görünmemektedir ve bunlar *isim+lIk+lI* olarak müstakil dizge kabul edilmelidir. Müstakil dizgenin varlığını kanıtlayıcı *isim+-lIksIz* dizgeleri de taranmıştır ve Türkiye Türkçesinde tüm örnek sözlerde bu dizgenin varlığına ulaşılmıştır. 25 maddeden sadece 6'sı (<10000)[24] seyrek kullanım olarak tespit edilmiştir: *ağaçlıksız, esenliksiz, gündeliksiz, önceliksiz, sarılıksız, yakalıksız.* Bu örneklerden 2'si (*gündeliksiz, sarılıksız*) ise, terimlik nitelikte yalnızca resmî yazılarda ve tıp literatüründe yer alır. Türkiye Türkçesi için elde edilen bu sayısal veriler, ilgili dizgenin bir birleşme içerisinde olmadığına; bu dizilimin müstakil bir dizgede gerçekleştiğine işaret

[24] Veri, genel ağ ortamı üzerinden Google arama motoru kullanılarak elde edilmiştir. Aynı uygulama Tatar ve Başkurt lehçeleri için de gerçekleştirilmiş olup ilgili Tablo 1'de verilen ilgili kelimenin yanındaki "seyrek" ifadesi, sözün mezkur arama motorunda 10 binin altında olduğuna işaret etmektedir. Bu verilere 01.06.2023-15.06.2023 tarihleri arasında yapılan taramayla ulaşılmıştır.

etmektedir. Grafik 1'de de gösterildiği üzere bunların tamamının *isim+lIksIz* paraleli tespit edilmiş olup paraleli olmayan yoktur.

Başkurt Türkçesinde ise ilgili yapının görüldüğü madde başı sayısı daha da artar. Başkurt söz varlığında toplam 47 sözün *isim+lIklI* yapısında kaydedildiği görülür. Bu sözlerden 12'si Tatar Türkçesinde de madde başı olarak tespit edilmektedir. Kişi niteliği özelinde bir anlama sahip madde sayısı ise 29'dur ki bu rakam, tespit edilen örneklerin %59'una karşılık gelmektedir. Doğal olarak bu oran, eklerin birleşik bir dizgede standart bir anlam vermek üzere birleştikleri şüphemizi kuvvetlendirmektedir. Yalnızca Başkurtçada tespit edilen tüm örneklerin 4'ü hariç (bk. *ĕşlĕklĕ, ĕźme-ĕzlĕklĕ, üźsenlĕklĕ, zıyanlıḳlı*) tümünün *isim+lIk* müstakil formu, yine aynı sözlüklerde madde başı olarak yer alır (bk. Tablo 1). Dayanak noktalarımızdan biri olan madde başlarının *isim+lIksIz* biçiminin varlığı yahut yokluğu, *isim+lIklI* şeklinde bir birleşik ek olmaya yönelik daha belirgin veriler sunar. Tespit edilen madde başlarının *isim+lIksIz* paralelinin sayısı 29 olarak tespit edilmiştir. Bu paralellerin sayısının yalnızca 4'ü aktif kullanımda iken 25'i seyrek kullanım olarak ölçülmüştür. Seyrek kullanımın bu denli yüksek olması, müstakil bir dizgenin varlığını şüpheye düşürmektedir.

Ayrıca ele aldığımız yapının paralel (*isim+lIksIz*) biçimleri, söz konusu kaynaklarda geçmediği gibi genel ağ taramalarında da tespit edilememiştir. Paraleli tespit edilemeyen söz sayısı ise 18'dir. Bu veriler ışığında esas aldığımız 47 adet *isim+lIklI* formundaki madde başının 4'ünün *isim+lIk* formu yokken 18'inin de *isim+lIksIz* formu bulunmamaktadır. Toplam tespitin yaklaşık yarısını teşkil eden bu durum, *isim+lIk+lI* veya *isim+lIk+sIz* formunda bir müstakil dizgenin olmayıp belirli bir kalıplaşmanın tam olarak varlığını göstermese de gramerleşmenin ilk adımına işaret etmektedir.[25]

Özellikle Tatarcada tespit edilen 6 madde başı, bağımsız *isim+lIk* şeklinde bağımsız birimler taşımadıklarından bu şekilde kalıplaşmış yapı izlenimi uyandırmaktadır. Bu düşüncenin en önemli desteklerinden biri de aynı kökten paralel *isim+lIksIz* yapısının da olmamasıdır. Hemen belirtelim ki 35 oranında

[25] Verilen sayıların daha da fazla olduğu tablodaki notlara bakılınca anlaşılır. Burada verdiğimiz sayılara Ahtemov'un *Obratnıy Slovar Başkirskogo Yazıka* "Başkurt Dilinin Ters Dizim Sözlüğü" (1999) adlı çalışmasında verilmeyenler de dâhil edildiğinde paraleli olmayan birleşik dizgelerin sayısı belirgin şekilde artmaktadır. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi genel ağ ortamında yapılan taramalarda söz konusu paralel biçimlerin tespitine bağlı olarak bu biçimler, listeye eklenmiş ve Grafik 1'deki verilere dâhil edilmemiştir. Böylelikle en nesnel verinin sağlanması amaçlanmıştır.

kişi anlam alanı içerisinde madde başı ise *+lIklI* yapısında tespit edilen toplam sayının %70 gibi bir oranını oluşturmaktadır.[26]

Tatar Türkçesinin söz varlığında tespit edilen 50 madde başı *isim+lIklI* formundadır. Bunlardan 44'ünün *isim+lIk* biçimi mevcuttur. Ancak 6 madde başı (bk. *canlıḳlı, cĕtkĕlĕklĕ, ĕşlĕklĕ, küparalıḳlı, şirlĕḳlĕ, tuyġılıḳlı*) için aynısı söylenemez. *isim+lIksIz* yapısında 36 madde başı paralel tespit edilmiştir. Bunların ise 13'ü aktif olarak kullanımda iken 23 paralelin seyrek olarak kullanıldığı görülür. *İsim+lIksIz* şeklinde paraleli tespit edilemeyen 14 madde başı vardır.

Örneklerin verildiği lehçelerde *isim+lI+lIk* veya *isim+sIz+lIk* dizgelerinin oran olarak sözlüklerde daha yoğun olduğu açıktır. Fikir vermesi açısından Başkurtçada *isim+lI+lIḳ* dizgeli sözlük birim sayısı 67'dir.

Eldeki verilere göre *isim+lIklI* eki için üç durum ortaya çıkar. Bunların ilki, özellikle Türkiye Türkçesinde gördüğümüz herhangi bir birleşme ve kaynaşmanın olmadığı bir durumdur. Hem *+lIk* hem de *+lIklI* yapıların söz varlığı unsuru olarak tespit edildiği bu durum, paralel biçimlerinin varlıkları da göz önünde bulundurulduğunda *+lIk* ve *+lI* eklerinin müstakil işlevleri ile kullanıldığını gösterir.

İkinci ve üçüncü durum ise Tatar Türkçesi ve özellikle Başkurt Türkçesinde görülür. İkinci durum, *+lIk* dizgeli unsurlar ve *+lIklI* dizgeli yapıların varlığıdır. Ancak bunların kiminde paralel şekiller yoktur; yani *+lIksIz* dizgesi sözlük unsuru olarak yer almaz. Bu durum, birleşmenin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir. Bu tür örneklerde *+lIklI* ekinin unsurları, müstakil bir dizge oluşturmadıkları için ayrı unsurlar olarak tahlil edilmemelidir.

Üçüncü durum ise *+lIk* biçiminin hiç olmadığı, sadece *isim+lIklI* dizgesindeki yapılardır. Tatar ve Başkurt söz varlığında toplam 10 madde başı tespit edilmiştir. Bu durumdaki örnekler için hem Başkurt hem de Tatar söz varlıklarındaki paralel yapıların yokluğu da genel anlamda düzenlidir. Söz konusu bu son durum, birleşmenin ilk ürünleri olarak kabul edilebilirler.

Bir başka olası durum, Johanson'un düşünceleri çerçevesinde değerlendirildiğinde mümkün olabilir. Johanson, dil ilişkilerinde alıcı ve verici dil ara-

[26] Nitekim Sabitova'nın (2015) Tatarcada kişi tematik alanına dair söz varlığı çalışmasında tespit edilen örnekler de kısmen bunu anlam bilimsel açıdan destekler. Sabitova, *avızlıḳ* "ağızlık" / *avızlıḳlı / avızlıḳsız; aşamlıḳ* "yemek" / *aşamlıḳlı / aşamlıḳsız; aşlıḳ* "tahıl" / *aşlıḳlı / aşlıḳsız; başlıḳ* "başlık" / *başlıḳlı / başlıḳsız; bitlĕk* "peçe; maske" / *bitlĕklĕ / bitlĕksĕz; borınlık* "burunluk" / *borınlıklı / borınlıksız; imĕzlĕk* "emzik" / *imĕzlĕklĕ / imĕzlĕksĕz; küzlĕk* "gözlük" / *küzlĕklĕ / küzlĕksĕz; yözlĕk* "maske" / *yözlĕklĕ / yözlĕksĕz; tışlıḳ* "kap, kılıf, cilt" / *tışlıḳlı / tışlıḳsız* madde başlarını alır. Ancak söz konusu tüm örnekler, tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi artık kavramlaşmış *isim+lIk+lI* veya *isim+lIk+sIz* esasında bağımsız dizgede oluşmuşlardır.

sındaki birleşme ve anlam özelliklerinin kopyalanması yoluyla kelime türleri anlamında yeni dağılım sınıflarının ortaya çıkabileceğini belirtir ve şöyle devam eder:

> Kimi ilişki dillerine göre sıfatın sentaktik belirlenmiş bir kategorisinin morfolojik kelime türü olarak pek belirgin olmadığı Türk dilleri, -î, -ovıy, -skay vb. gibi Farsça, Arapça ve Slavca araçları sıfat oldukları açık şekillerin teşkili için genel kopyalamıştır. Bunların örneklerine göre Türkçe malzemenin kullanıldığı eşdeğer ekler de ortaya çıkmıştır. Yukarıda yeni türemiş Türkçe –(s)el eki zikredilmişti. Benzer bir şekilde, sık sık ileri sürüldüğü gibi, Rusça etkisinde kalmış kimi Türk dillerinin de isimden isim yapan –li, -lik, -siz ve –gi gibi eklerin yardımıyla Rusça ek sınıfı örneklerine göre sıfat yapan eklerin işlevlerini üzerlerine alma suretiyle sıfatı morfolojik bir kelime türü olarak geliştirmeye meylettiği söylenir. Ancak bu tür seçilmiş kopyalarla sıfat, yeni bir kelime türü olarak ortaya çıkmamış, tersine her şeye rağmen morfolojik bir kategori olarak yerini daha da sağlamlaştırmıştır (Johanson, 2007, s. 97).

Bu bağlamda bakıldığında söz konusu *+lIklI* ek birleşmesini, Rusça ile İdil-Ural Kıpçak lehçelerinin ilişkileri neticesinde yeni morfolojik bir sıfat oluşumu olarak değerlendirmek de olasıdır.

Yukarıda sunulan karşılaştırmalı değerlendirmeler ışığında hem morfolojik dizge hem de anlam açısından Türkiye Türkçesinde tespit edemediğimiz bir birleşimin var olduğu açıktır. Daha önce belirttiğimiz gibi bu birleşim, tam olarak bir standarda kavuşmamıştır. Ancak sunduğumuz veriler, bu birleşimin belirli bir ölçüdeki varlığına işaret etmektedir. Söz konusu birleşimin varlığı konusundaki temel ölçütler ise ekin kaynağı olan *+lIk* ve koşutu olan *+lIksIz* yapılarındaki sınırlılık ile belirli bir işlev meydana getirmede dikkat çeken oransal çokluktur.

Etik Komite Onayı Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek Araştırma için herhangi bir mali destek alınmadı.

Çıkar Çatışması Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval Ethical committee approval is not required for this research.

Funding This research received no external funding.

Conflicts of Interest The author declares no conflicts of interest in this study.

Kaynakça

Abduvaliev, İ. (2008). *Kırgız tilinin morfologiyası.* Poligraf-resurs.

Ahanov, K. (2008). *Dil biliminin esasları* (M. Ceritoğlu, Çev.) Türk Dil Kurumu.

Ahtemov, M. H. (1994a). *Ḫeźĕrgĕ başḳort tĕlĕ: Yalġavźar yarźımında hüźyahalışı.* Başḳort Devlet Universitetı.

Ahtemov, M. H. (1994b). *Başkort tĕlĕnĕñ grammatika hüźlĕgĕ.* Başkortostan Neşriyetĕ.

Ahtemov, M. H. (1999). *Obratnıy slovar başkirskogo yazıka*. PL No.1.

Alkaya, E. (2021). *Sibirya Tatar Türkçesi.* Kesit.

Argunşah, M. (2011). Türkçede zarf-fiil eklerinin durum ekleriyle kalıplaşması. *Turkish Studies, 6*(1), 55-68. http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1931

Aznabayev, E. M. ve Psyançin, V. Ş. (1976). *Başkort tĕlĕnĕñ tarihı morfologiyahı.* Başkirskoye Knijnoye İzdatelstvo.

Biray, N., Ayan, E. ve Kurmangaliyeva Ercilasun, G. (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi: Ses-şekil-cümle bilgisi-metinler.* Bilge Kültür Sanat.

Biray, N. ve Keskin, E. G. (2015). Birleşik eklerle ilgili bir teori denemesi. *Türk Kültürü, 2*, 109-134.

Bogoroditskiy, V. A. (1935). *Obşiy kurs russkoy grammatiki.* Gosudarstvennoye Sotsialno-Ekonomiçeskoye İzdatelstvo.

Clauson, S. G. (2007). Türkçede sekizinci yüzyıldan önce kullanılan ekler (U. Özalan, Çev.) *Dil Araştırmaları, 1*(1), Güz, 185-196.

Crystal, D. (2008). *A dictionary of linguistics and phonetics.* Blackwell.

Delice, T. B. (2007). Türkmen Türkçesinde +lIK ekinin işlevleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *9*(1), 149-162.

Demirez Güneri, A. (2016). Yeni Uygur Türkçesinde +lIK ekinin işlevleri ve +lIK ekli birleşik ekler. *Aktualnıye voprosıy tyurkologiçeskih issledovaniy – K 180-letiyu kafedrı tyurskoy filologii Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta* içinde (1. bs., s.161-170). Sankt-Peterburg Universitet

Doğan, O. ve Koç, K. (2013). *Kazak Türkçesi grameri.* IQ Yayıncılık.

Eker, S. (2010). *Çağdaş Türk dili.* Grafiker.

Gökçe, F. (2013). *Gramerleşme teorisi ve Türkçe fiil birleşmeleri.* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Gülsevin, G. (2001). Türkiye Türkçesinde birleşik zarf-fiiller. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *2*(2), 125-144.

Güzel, S. (2010a). Türkçede –lA-p > +lAp zarf kalıplaşması: Tatarca ve Başkurtça örneği. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, 48*(3/1), 54-64.

Güzel, S. (2010b). Çuvaşça +lA(t)sA üzerine. *Türkbilig, 20*, 37-46.

Güzel, S. (2013). Çuvaş Türkçesinde sözcükleşme örnekleri I: Çekimsiz fiil şekilleri ve şekil-zaman ekleri ile gerçekleşen kalıplaşmalar. *Modern Türklük Araştırmaları, 10*(2), 81-111. http://dx.doi.org/10.1501/MTAD.10.2013.2.16

Hisamitdinova, F. G., Yagafarova, G. N. & Sufyanova, N. F. (2011). *Başkort tĕlĕnĕñ akademik hüźlĕgĕ I*. Kitap.

Hisamitdinova, F. G., Yagafarova, G. N., Sabiryanova, S. G. & Muratova, R. T. (2011). *Başkort tĕlĕnĕñ akademik hüźlĕgĕ II.* Kitap.

Hisamitdinova, F. G., Bagautdinova, M. İ., Yagafarova, G. N. & Sabiryanova, S. G. (2012). *Başkort tĕlĕnĕñ akademik hüźlĕgĕ III.* Kitap.

Hisamitdinova, F. G., Bagautdinova, M. İ. & Yagafarova, G. N. (2012) *Başkort tĕlĕnĕñ akademik hüźlĕgĕ IV.* Kitap.

Hisamitdinova, F. G., Bagautdinova, M. İ., Yagafarova, G. N. & Moratova, R. T. (2013). *Başkort tĕlĕnĕñ akademik hüźlĕgĕ V.* Kitap.

Hisamitdinova, F. G., Bagautdinova, M. İ., Yagafarova, G. N., Nafikov, Ş. V. & Suleymanova, R. E. (2014). *Başkort tĕlĕnĕñ akademik hüźlĕgĕ VI.* Kitap.

Hisamitdinova, F. G., Bagautdinova, M. İ., Yagafarova, G. N. & Karimova, R. N. (2015). *Başkort tĕlĕnĕñ akademik hüźlĕgĕ VII.* Kitap.

Hisamitdinova, F. G., Bagautdinova, M. İ., Boskonbaeva, L. A., Yagafarova, G. N. & Nafikov, Ş. V. (2016). *Başkort tĕlĕnĕñ akademik hüźlĕgĕ VIII.*. Kitap.

Hisamitdinova, F. G., Bagautdinova, M. İ., Yagafarova, G. N., Karimova, G. R. & Nafikov, Ş. V. (2017). *Başkort tĕlĕnĕñ akademik hüźlĕgĕ IX.* Kitap.

Hisamitdinova, F. G., Bagautdinova, M. İ., İşkildina, L. K. & Yagafarova, G. N. (2018). *Başkort tĕlĕnĕñ akademik hüźlĕgĕ X.* Kitap.

Hisamova, F. M. (Ed.) (2015). *Tatar grammatikası I*. TEhSİ.

Hisamova, F. M. (2017). *Tatar tĕlĕnĕñ tariḫı grammatikası: Fonetika, morfologiya.* Tatarstan Kitap Neşriyetĕ.

İşbayev, K. G. ve İşkildina, Z. K. (2014). *Başḳort tĕlĕnĕñ ḳısḳasa hüźyahalış hüźlĕgĕ.* Kitap.

Johanson, L. (2007). *Türkçe dil ilişkilerinde yapısal etkenler* (N. Demir, Çev.) Türk Dil Kurumu.

Kayyum Nasırî (1895). *Lehçe-i tatarî 1.* Tipo-litografiya İmperatorskogo Universiteta.

Kayyum Nasırî (1896). *Lehçe-i tatarî 2.* Tipo-litografiya İmperatorskogo Universiteta.

Kerimoğlu, C. (2014). Türkiye Türkçesi gramerindeki düzensizlikler ve eş zamanlı gramer yazımı. *Dil Araştırmaları, 14*, 75-96.

Keskin, E. G. (2020). *Türkçede birleşik ekler.* Kesit.

Korkmaz, Z. (1960). Türkçede ek yığılması olaylarının meydana gelişi üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, *8*, 173-180.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri (Şekil bilgisi).* Türk Dil Kurumu.

Lehmann, C. (2002). *Thougths on grammaticalization* (2nd edt.). Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt.

Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi.* Türk Dil Kurumu.

Öner, M. (2006, 7-8 Aralık). *Başkurt söz varlığı üzerine notlar* [Bildiri sunumu]. Cengiz Han ve Oğullarının İcraatlarının Türk Dünyasındaki Akisleri, İstanbul.

Özşahin, M. (2023). *Başkurt Türkçesi sözlüğü* (2. bs.). Türk Dil Kurumu.

Öztürk, J. (2017). Türk dilinde daha çok çaba isteyen değişimler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 6* (4), 2182-2208.

Sabitova, İ. İ. (2005). *Tatar tĕlĕnĕñ süzyasalış süzlĕgĕ – "kĕşĕ" tematik törkĕmĕne karagan leksika.* TEhSİ.

Sarı, İ. (2015). Dilbilimsel uzatım ve Türkçedeki yaygın örnekleri. *Turkish Studies, 10*(16), 1011-1032. http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8684

Sinor, D. (1952). On some ural-altaic plural suffixes. *Asia Major, 2*(2), 203-230.

Şemseddin Sami (1998). *Kâmûs-ı Türkî.* Alfa.

Uygur, C. V. (2008). *Kazak Türkçesi.* Kriter.

Yıldırım, H. (2009). *Özbek Türkçesi (Dil bilgisi – alıştırmalar – konuşma – metinler).* Gazi Kitabevi.

Yıldırım, H. (2016). Sıfat-fiil eki –dIk ~ isimden isim yapma eki +lIk ve er- ~ bol- fiil ilişkileri. *Dil Araştırmaları, 19*, 79-100.

Yuldaşev, A. A. (1981). *Grammatika sovremennogo başkirskogo literaturnogo yazıka.* Nauka.

Yusupov, F. (2014). Tatar Türkçesi ağızları şimdiki zaman ortaçları – I. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE), 3*(2), 80-102.

Extended Summary

Historical and modern grammars show that language constantly evolves in never-ending motion. Some changes occur as characteristics of the historical periods, which we name as caharacteristics of modern times. Some of them are seen in many historical periods of Turkish languages. This situation may even extend to the present day. The structural features of suffixes have an essential role in the Turkish language, which has an agglutinative structure. Generally, the Turkish suffixes are classified as simple and compound in terms of structure. Some suffixes that cannot be analysed structurally in the Turkish language's historical vocabulary and are phonetically monosyllabic are defined as simple suffixes. The others are defined as compound suffixes. The compound suffixes are seen in the development process of the language, which we can follow and in different literary periods of the language. Moreover, there is an ambiguity in the term. The compound suffix term is used for the suffix we study in this article. The terms metaanalysis (suffix formation) and pleonasm (suffix accumulation) are different from compound suffixes. However, this difference is not clearly defined, so the suggestions for their definitions are presented. The +lIk and +lI suffixes we study are the most productive in Turkic languages. Moreover, these suffixes are seen in both historical and modern periods of Turkic languages with various formations. This situation must also be a result of the heavy usage of the suffixes we studied. Generally, the direction of merging is "morpheme+lIk". This article discusses that +lIk and +lI suffixes combine to form a new structure. This merging has been determined in the vocabulary of the Tatar and Bashkir languages but has not been determined in the Turkish language. In the listed examples, meanings and comparisons of words with compound suffixes are seen clearly in the vocabulary of the languages. The examples of the form of the noun+lIklI compound suffixes were detected in dictionaries of three written languages: Tatar, Bashkir, and Turkish, also in the examples found on the internet. In addition, words of noun+lIk, which is the previous form of noun+lIklI suffix and the words of noun+lIksIz, are determined. Words of noun+lIklI have positive meanings, but words of +lIksIz have negative meanings. The absence of the one in this duality shows the existence of different usages. The different usages have been noted in the word list. According to the comparison we made, the results are different in the three written languages. For example, words of noun+lIklI in Turkish don't change. The determined examples in Turkish dictionaries have both words of noun+lIk and noun+lIksIz. A few words possess terminological meanings, so these words are limited. The comparison in this study is not only made structurally but also semantically. If there is a compound, this compound must also have a meaning. The counts we have made to indicate the existence of a certain field of meaning. The words we determined as a result of the compound of the two suffixes reflect the meanings in the field of human character. The meaning field of human character is seen especially in Tatar and Bashkir languages. But it has not been seen in Turkish.

This can be understood more clearly by looking at the tables. The words which have the compound suffix noun+lIklI have been determined 50 times in Tatar and 47 in Bashkir. The number of words in this structure is 25 in Turkish. There are 7 words in the field of human meaning in Turkish: *gözlüklü*, *gündelikli*, *hastalıklı*, *hazırlıklı*, *kişilikli*, *sağlıklı*, *sarılıklı*. This rate is 35 out of 50 in Tatar. In Bashkir, it is 29 out of 47. The analysis results show three situations arise for the noun+lIklI compound suffix. Firstly, it is the situation that we see in the Turkish language, and there is no merger or fusion. Both the noun+lIk and noun+lI suffixes, which form the noun+lIklI suffix, are used separately. Both of them have separate meanings and have counterparts. The second and third situations are seen in Tatar and Bashkir languages. There is no negative form of noun+lIklI. There are only forms of noun+lIklI and noun+lIk. This situation must be accepted as an indication of the formation of noun+lIklI. The words in forms of noun+lIklı don't form separate forms as noun+lIk+lI. These are compound suffixes. So the items of +lIklI, which are +lIk and +lI, musn't be analysed separately. The third situation is the case, where the noun+lIk never exists. There is a form of noun+lIklI only. In total, ten words in Tatar and Bashkir dictionaries in this form.